

Maria Bugajska

Czym żywił się Jan Chrzciciel? – szarańcza w słownikach cerkiewnosłowiańsko-polskich

Szarańcza z Pisma Świętego kojarzy się głównie z Księgą Wyjścia i plagami, które spadły na Egipt. Pojawia się ona jednak w wielu innych księgach Starego i Nowego Testamentu. Oprócz Księgi Wyjścia występuje także w księgach: Liczb, Powtórzonego Prawa, Sędziów, Królewskiej, Kronik, Judyty, Hioba, Psalmów, Przysłów, Kohele-ta, Izajasza, Jeremiasza, Joela, Amosa, Nahuma, zaś w Nowym Testamencie w ewan-geliach wg św. Mateusza i św. Marka oraz w Apokalipsie wg św. Jana. W większości fragmentów dominuje przy tym znaczenie ‘owada, który występuje w dużych sta-dach i zjada wszystko na swojej drodze’. Występuje także w znaczeniach: pokarm, w znaczeniu metaforycznym ‘ogromnej liczby czegoś’ oraz religijnym: szarańcza jako symbol działania demonów.

W tłumaczonych na język grecki Księgach Starego Testamentu: Psalmów, Izajasza i Joela oraz Nowego Testamentu wyraz „szarańcza” reprezentowany jest przez leksem ἀκρίς. W niniejszym artykule omówione zostały cerkiewnosłowiańskie odpowiedniki tego wyrazu przytaczane w słownikach.

Polskie tłumaczenia fragmentów Starego Testamentu zawierające grecki lek-sem ἀκρίς, odnoszą się z reguły do plag:

Ps 77(76):46: *Ich zbiory wydał owadom, a owoc ich pracy szarańczy.*

Ps 105(104):34: *Rzekł, i nadciągnęła szarańcza, niezliczone mnóstwo świerszczy.*

Ps 109(108):23: *Niknę jak cień, co się nachyla, strząsają mnie jak szarańczę.*

Iz 40:22: *Ten, co mieszka nad kręgiem ziemi, której mieszkańcy są jak szarańcza, On rozciągnął niebiosa jak tkaninę i rozpiął je jak namiot mieszkalny.*

Jl 1:4: *Co pozostało po gazam¹, zjadła szarańcza, a co pozostało po szarańczy, zjadł jelek, a co pozostało po jelek, zjadł chasil.*

Jl 2:25: *„W ten sposób wynagrodzę wam lata, które strawiła szarańcza, jelek, chasil i gazam, wielkie moje wojsko, które wysłałem przeciwko wam”.*

W Ewangeliach szarańcza pojawia się we fragmentach dotyczących życia Jana Chrzciciela:

¹ W Starym Testamencie występuje siedem określeń na szarańczę. Trudno byłoby orzec, czy nazwy gazam, jelek i chasil dotyczą różnych jej odmian, czy też różnych stadiów rozwoju owada. Źródłosłowem wymienionych określeń są czynności: ścinania, szybkiego biegania oraz zjadania (*Biblia Tysiąclecia*, Pallotinum, Poznań-Warszawa 1980, s. 1064).

Mk 1:6: *Jan nosił odzienie z sierści wielbłądziej i pas skórzany około bioder, a żywił się szarańczą i miodem leśnym.*

Mt 3:4: *Sam zaś Jan nosił odzienie z sierści wielbłądziej i pas skórzany około bioder, a jego pokarmem była szarańcza i miód leśny.*

W Nowym Testamencie szarańcza występuje ona także w Apokalipsie św. Jana we fragmentach, w których symbolizuje działanie złych duchów²:

Ap 9:3: *A z dymu wyszła szarańcza na ziemię i dano jej moc, jaką mają ziemskie skorpiony.*

Ap 9:7: *A wygląd szarańczy: podobne do koni uszykowanych do boju, na głowach ich jakby wieńce podobne do złota, oblicza ich jakby oblicza ludzi.*

Słowniki cerkiewnosłowiańsko-polskie zestawiono w oparciu o leksykony cerkiewnosłowiańsko-ruskie i rosyjskie. Te ostatnie tworzono natomiast na bazie tekstów religijnych i liturgicznych. Miały głównie dyferencyjny charakter, a więc uwzględniono w nich wyrazy, których ówczesny odbiorca ruski lub rosyjski mógł już nie rozumieć.

W słownikach cerkiewnosłowiańsko-polskich odnotowano wyrazy *акруда* oraz *нрѣжѣ*, które tłumaczone są jako 'szarańcza'. Zazwyczaj jednak nie jest to znaczenie jedyne. Drugim jest najczęściej opis rośliny trudnej do zidentyfikowania.

Szarańcza jest niewielkim owadem przypominającym świerszcza lub konika polnego, migruje sezonowo w dużych chmarach, niszcząc na swojej drodze wszelką roślinność. W Piśmie Świętym była formą kary i jedną z plag egipskich. W czasach biblijnych, w rejonie Morza Śródziemnego sproszkowana szarańcza stanowiła ponadto cenne źródło białka. Według większości tłumaczeń żywił się nią na pustyni Jan Chrzciciel (Mt 3:4; Mk 1:6)³.

Jednak niektórzy badacze Pisma Świętego twierdzą, że Jan Chrzciciel żywił się na pustyni owocami szarańczyny strąkowego. Szarańczyn jest wiecznie zielonym drzewem, które najczęściej dorasta do wysokości 7 m. Jego strąki mają słodkawy miąższ i zawierają wiele składników odżywczych. W rejonach uprawy wykorzystuje się je jako paszę dla zwierząt. Potoczna nazwa strąków – chleb świętojański, występująca w wielu językach, związana jest z tradycyjnym przekazem, że Jan Chrzciciel żywił się na pustyni nie tyle szarańczą, co szarańczynem⁴.

W większości staro-cerkiewno-słowiańskich i rusko-cerkiewnych tłumaczeń Ewangelii, w Ewangelii wg św. Mateusza (Mt 3,4) oraz wg św. Marka (Mk 1,6) pozostawiono oryginalny grecki wyraz *ακρουθ* (m.in. Kodeks Zografski, Kodeks Mariański, Kodeks Assemaniego czy Ewangeliarz Ostromira). Wyjątek stanowi jedynie Księga Sawy, w której w odpowiednich miejscach tłumacz wstawił cerkiewnosłowiański wyraz *нрѣжѣ*. W pozostałych fragmentach Pisma Świętego, w których występuje szarańcza (m.in. Ps 77(78):46; Ps 104:34; Ps 108:23; Ap 9:3; Ap 9:7) w tekstach staro-cerkiewno-słowiańskich przetłumaczona została ona jako *нрѣжѣ*⁵.

² Tamże, s. 1404.

³ P.J. Achtenmeier red., *Encyklopedia biblijna*, Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 2004, s. 1177.

⁴ B. Szczepanowicz, *Rośliny biblijne. Ziemia Święta*, Petrus, Kraków 2017, s. 70–72.

⁵ *Řecko-Staroslověnský Index/Index Verborum Graeco-Palaeoslovenicus*, Praha 2011, s. 289.

Akridy

Leksykon supraski 1722		Leksykon Beryndy 1627	Słownik słowiańsko-polski J. Lewickiego 1830		
c.s.	j. polski	j. ruski	c.s.	Etymologia	j. ruski/j. polski
Акриды	<i>Ziele, ktore z zioł różnych smaki do siebie przyciąga.</i>	Трава або съле котрогв корен въко-ло себе иных зелей смак притагаеть, вѣдчный до вкушена и трвалый въсытости есть. Тожъ зри и пружіе. А Пруси тогож имене, Коники за подобовразіе цвѣта и корене оногв селл. а единоименность селію, Гадъ птичныхъ различия рода.	Акриды	греч. реч.	Саранча, szarańcza. Иные же писатели подъ именемъ Акрідъ разумеют: ziele, które z zioł różnych smaki do siebie przyciąga.

Wyraz *акрида* do języka cerkiewnosłowiańskiego zapożyczony został z greki (ἀκρίς, -ίδος). Vasmer twierdzi, że leksem ten oznacza 'szarańczę' i w takim właśnie znaczeniu został przejęty jeszcze w okresie wspólnoty prasłowiańskiej, a następnie znalazł odzwierciedlenie w zabytkach cerkiewnosłowiańskich i staroruskich⁶. Преображенский w swoim słowniku etymologicznym języka rosyjskiego przytacza dwa znaczenia wyrazu *акрида*: 'szarańcza' oraz, w nawiasie i ze znakiem zapytania, 'liście rośliny'. Podkreśla przy tym, że w pismach cerkiewnosłowiańskich i staroruskich radzono sobie z tym wyrazem na trzy sposoby: już to pozostawiając wyraz grecki bez tłumaczenia, lub zamieniając go na słowiański wyraz *пржѣ*, *пржзи*, już to oddając za pomocą wyrazów: *абръдъ*, *абръдиѣ*, *ѡбръдъ*, *сбръда* oznaczających owoc lub ziele⁷.

Znaczenie omawianego wyrazu nie jest jasne. Najprawdopodobniej do zaburzenia znaczenia doszło jeszcze na etapie tłumaczenia Pisma Świętego z języka hebrajskiego na grecki. W języku hebrajskim wyrazy o znaczeniu 'szarańcza' oraz 'szarańczyn' były bardzo zbliżone. Ponadto w owych czasach żywiono się zarówno proszkowaną szarańczą, jak i owocami szarańczynu.

Słowniki języka cerkiewnosłowiańskiego wprowadzają tu dodatkowe zamieszanie semantyczne, ponieważ nie mówią o drzewie, lecz o ziele lub trawie, czyli o roślinach małych i kilkuletnich. Skupiają się na opisie smaku, który wydaje się trudny do określenia. Definicja „ziele, które z ziół różnych smaki do siebie przyciąga” może oznaczać, że roślina ta albo w ogóle nie ma smaku i przyjmuje smak innych roślin, albo występuje w różnych odmianach, których smak zmienia się w zależności od warunków środowiska. Berynda podkreśla, że taką cechą wyróżnia się szczególnie jadalny korzeń. Wzmiankę o drzewie (lub zdrewniałych częściach rośliny) odnajdujemy dopiero w haśle *пружіе*, do którego odsyła leksykograf z XVII wieku. Autor stwierdza, że wyraz ten oznacza dziką odrośl lub dziki owoc.

Berynda przytacza również drugie znaczenie wyrazu *акриды*. Opisuje mianowicie „koniki”, które kolorem i kształtem przypominają korzeń wcześniej wspomnianego ziela. Opis ten można byłoby bez większych zastrzeżeń uznać za charakterystykę szarańczy.

⁶ Фасмер 1996, t. I, s. 66.

⁷ А.Г. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, Издательство ЛКИ, Москва 2013 (1910–1914), t. I, s. 4.

Lewicki w swoim słowniku podaje oba znaczenia wyrazu *акриды*. Znaczenie roślinne skopiowane zostało z *Leksykonu supraskiego*, natomiast zwierzęce ma rangę nazwy gatunkowej.

Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка z 1847 roku przytacza tylko jedno znaczenie 'szarańcza konkretnego gatunku'⁸.

Wywodzący się z języka cerkiewnosłowiańskiego rosyjski leksem *Акрида* w *Толковом словаре живого великорусского языка* został objaśniony znaczeniami: 'szarańcza' oraz 'kobyłka⁹, konik polny'¹⁰.

Protojerej Swirelin w swoim słowniku języka cerkiewnosłowiańskiego jako pierwsze znaczenie zamieścił 'gatunek szarańczy, który na Wschodzie używany był w posiłkach'. Jako drugie znaczenie przytacza opinię innego prawosławnego specjalisty, który twierdził, że jest to 'gatunek rośliny'. Wyraża on opinię, że było to drzewo pokroju krzewu, podobne do bzu. Wspomina, że roślina miała okrągłe i słone listki, które można jeść jak sałatę (na surowo) i po ugotowaniu¹¹. Powyższa definicja przedstawia roślinę bardziej przypominającą szarańczyn, lecz tym razem częścią jadalną są liście.

We współczesnych słownikach języka cerkiewnosłowiańskiego wyraz *акрида* objaśniony jest jako 'szarańcza jadalna'¹² oraz 'szarańcza nadająca się do jedzenia lub rodzaj jadalnej rośliny o słonawym smaku podobnej do bzu'¹³. Wyraźnie przejawia się tu wpływ definicji ze słownika z 1912 roku.

W *Nowym Testamencie* w tłumaczeniu Szymona Budnego z 1574 roku pozostawiono wyraz *акрыды*. Tłumacz opatrzył ten fakt komentarzem, że trudno zrozumieć prawdziwe znaczenie zastosowanego leksemu. Podkreślił, że bywa on tłumaczony jako: gruszki, raki, rzepa, zioła oraz szarańcza. Ten ostatni wariant jest najpopularniejszy, lecz sam Budny nie daje wiary, że Jan Chrzciciel żywił się takim „plugawstwem”¹⁴ (Mt 3:4).

Pod koniec XVI wieku w piśmiennictwie polskim poświadczony został również wyraz *akridofagi* w znaczeniu '(w relacji geografów starożytnych) lud afrykański żywiący się szarańczą'¹⁵.

⁸ *Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка*, Императорская Академия Наук, Санктпетербургъ 1847, t. I, s. 5.

⁹ W słowniku podano rosyjski wyraz *кобылка*, który w języku polskim odpowiada różnym nazwom owadów z rodziny szarańczowatych (Acrididae) – m.in. kobyłka, bezskrzydlak.

¹⁰ В.И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, Москва 1880–1882 (1998), t. I, s. 8.

¹¹ А. Свирелин, *Церковнославянскій словарь для толкового чтения св. Евангелия, Часослова, Псалтири и других богослужебных книг*, Москва 2006 (1916), s. 13–14.

¹² A. Znosko, *Mały słownik wyrazów starocerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 1983, s. 30.

¹³ S. Strach, *Składnia języka cerkiewnosłowiańskiego okresu nowożytnego z podręcznym słownikiem cerkiewnosłowiańsko-polskim*, Żąbkowice Śląskie 2012, s. 159.

¹⁴ SP XVI, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/5285> [dostęp: 28.11.2021].

¹⁵ Tamże.

Пружіе

Leksykon supraski 1722		Leksykon Beryndy 1627	Słownik słowiańsko-polski J. Lewickiego 1830		
c.s.	j. polski	j. ruski	c.s.	Gramatyka	j. polski
Пружіе	<i>Owoce dzikie</i>	Лѣторосльки зъ дерева, вершки древалныи, пуча, си есть. оwoцїе дикїе.	Пруги	говь, пружїе, ѿа	szarańcza, owoc dziki
Прузи Пружіе	<i>Koniczki</i> <i>Szarańcza</i>	Конички, кобылки, саранча, вершки дерева, сѣла- або трава, единоименна саранчи, бо на тую цвѣт ей подобен, але смаку вдачного и трвалогw корень еи.			

Analogiczne wątpliwości interpretacyjne powoduje wyraz *пружіе*. *Leksykon supraski* za *Leksykonem Beryndy* przytacza w tym wypadku znaczenie ‘dzikie owoce’. Natomiast Lewicki w swoim słowniku dodaje także znaczenie ‘szarańcza’.

Rosyjski wyraz *пруѣ* oznaczający ‘szarańczę’ wywodzi się od staroruskiego *пруѣ*, którego cerkiewnosłowiański odpowiednik zapisywany był tradycyjnie z literą oznaczającą samogłoskę nosową: *прѣѣ*¹⁶. Stąd też *пруѣ* ‘odmiana (włoska) szarańczy’¹⁷.

W trójjęzycznym słowniku cerkiewnosłowiańsko-grecko-łacińskim Polikarpowa Orłowa zamieszczono dwa artykuły hasłowe: *Прузи пружїе* oraz *Прузи*. Wyraz *пруѣ пружїе* objaśniony jest w języku ruskim jako ‘вершки с древа’ (pol. ‘wierzchołki/szczyty/wypustki/pąki drzewa’), greckim jako ‘ἀκρίδες’ oraz po łacinie jako ‘gemmae arborum’ (pol. ‘pąki drzew’). Przy drugim wyrazie hasłowym podano ekwiwalenty tłumaczeniowe w języku ruskim ‘саранча’, po grecku ‘ἀκρίδες’ oraz po łacinie ‘locustae’ (pol. ‘szarańcza’)¹⁸.

W słowniku Lewickiego trzy wymienione wyżej wyrazy cerkiewnosłowiańskie: *пружіе* oraz *пруѣ*, *пруѣ* połączono w jeden artykuł hasłowy. *Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка* podaje dwa artykuły hasłowe. Wyraz *пружіе* objaśniony został jako ‘szarańcza’ z odsyłaczem ‘to samo co *Пруги*’. W części objaśniającej artykułu hasłowego *Пруѣ*, *пруѣ* przytoczono natomiast znaczenie ‘szarańcza’ oraz cytat z Księgi Wyjścia „Bo jeżeli będziesz zwlekał z wypuszczeniem ludu mego, to sprowadzę szarańczę do twego kraju” (Wj 10:4)¹⁹.

A. Swirelin wyraz *пружіе* objaśnia jako ‘motyle, siadające na trawie, szarańcza’. Drugim hasłem jest *Пруѣ*, *пруѣ* z objaśnieniem ‘szarańcza’. W tym artykule hasłowym autor przytacza cytat z Pisma Świętego: „Ich zbiory wydał owadom, a owoc ich pracy szarańczy” (Ps 77(76):46)²⁰. Przytoczony cytat pochodzi z opisu siedmiu plag egipskich. Kontekst jednoznacznie wskazuje na znaczenie ‘szarańcza’.

¹⁶ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, Астрель, АСТ, Москва 2009 (1964–1973), t. III, s. 387.

¹⁷ Tamże; ESUM 2003 t. IV, s. 616.

¹⁸ Ф.П. Поликарпов Орлов, *Лексикон триязычный, сиречь реченій славенских, еллиногреческих и латинских сокровище*, Царская Типография, Москва 1704.

¹⁹ *Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка*, t. III, s. 572.

²⁰ А. Свирелин, ss. 257–258.

Współczesne słowniki języka cerkiewnosłowiańskiego wyrazy *пружь, пружіе* objaśniają jako 'szarańcza' lub 'konik polny, szarańcza'²¹.

Powyższe zestawienie świadczy zapewne o tym, że pierwsi tłumacze Pisma Świętego na język staro-cerkiewno-słowiański mieli wątpliwości, czym w istocie żywił się Jan Chrzciciel, dlatego w odpowiednich fragmentach pozostawili grecki wyraz *акриды*. W późniejszych czasach problem znaczenia rozszerzył się na te fragmenty, w których autorzy staro-cerkiewno-słowiańskich tłumaczeń użyli wyraz *прѣзь*. Niełatwo rozstrzygnąć ostatecznie, czy Jan Chrzciciel żywił się owadami, czy pokarmem roślinnym. Z punktu widzenia kultury obie możliwości są równie prawdopodobne.

Literatura

- Achtenmeier P.J. red., *Encyklopedia Biblijna*, Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 2004.
- Biblia Tysiąclecia, Pallotinum, Poznań-Warszawa 1980.
- Citko L. red. nauk. i wstęp, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski, Леґиконъ Сирьчъ Словесникъ Славенскіи импюощъ в себѣ словеса первѣе Славенскіа азбучныа посемже Полскіа*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2012.
- Lewicki J., *Słownik słowiańsko-polski*, Instytut Stauropigialny, Lwów 1830.
- Řecko-Staroslověnský Index/Index Verborum Graeco-Palaeoslovenicus, Praha 2011.
- SP XVI, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/5285> [dostęp: 28.11.2021].
- Strach S., *Krótką gramatyka języka cerkiewnosłowiańskiego*, Hajnówka 1999.
- Strach S., *Składnia języka cerkiewnosłowiańskiego okresu nowożytnego z podręcznym słownikiem cerkiewnosłowiańsko-polskim*, Ząbkowice Śląskie 2012.
- Szczepanowicz B., *Rośliny biblijne. Ziemia Święta*, Petrus, Kraków 2017.
- Znosko A., *Mały słownik wyrazów starocerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 1983.
- Даль В.И., *Толковый словарь живого великорусского языка*, Москва 1882 (1998).
- ESUM. *Етимологічний словник української мови*, Київ 1982–2012.
- Німчук В.В. підготовка тексту і вступна стаття 1961, *Лексикон словенороський Памви Беринди*, Київ.
- Поликарпов Орлов Ф.П., *Лексикон трязычный, сиречь речений славенских, еллиногреческих и латинских сокровище*, Царская Типография, Москва 1704.
- Преображенский А.Г., *Этимологический словарь русского языка*, Издательство ЛКИ, Москва 2013 (1910–1914).
- Свирелин А., Протоиерей, *Церковнославянский словарь для толкового чтения св. Евангелия, Часослова, Псалтири и других богослужебных книг*, Москва 1916 (2006).
- Словарь церковно-славянского и русского языка*, Императорская Академия Наук, Санкт-петербургъ 1847.
- Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, Астрель, АСТ, Москва 2009 (1964–1973).

²¹ A. Znosko 1983, s. 265; S. Strach, *Krótką gramatyka języka cerkiewnosłowiańskiego*, Hajnówka 1999, s. 139; S. Strach 2012, s. 276.

What did John the Baptist eat? – the lexeme *szarańcza* = locust in the Church Slavonic–Polish dictionaries

Abstract

In the Bible, locusts are associated mainly with the plagues of Egypt. The New Testament describes John the Baptist feeding on them. The problem appears in Church Slavonic-Polish dictionaries. The words for locusts also have a second, floral meaning. Most likely, the Slavic translators and lexicographers had doubts about what John the Baptist was eating. Given the realities of the Middle East, both possibilities are likely. The author concludes that these doubts about the text are difficult to resolve today.

Key words: (Russian-) Church Slavonic – Polish dictionaries, Church Slavonic translation of the Bible, locusts in the Middle East

Чем питался Иоанн Креститель? – лексема *саранча* в церковнославянско-польских словарях

Резюме

В Библии саранча ассоциируется в основном с казнями египетскими. В Новом Завете говорится, что саранчой питался Иоанн Креститель. Проблема появляется в церковнославянско-польских словарях. Слова, обозначающие саранчу, имеют и второе, растительное значение. Скорее всего, у славянских переводчиков и лексикографов возникли сомнения в том, что ел Иоанн Креститель. Учитывая реалии Ближнего Востока, оба варианта вероятны. Эти сомнения сегодня сложно разрешить.

Ключевые слова: (русско-)церковнославянско-польские словари, церковнославянский перевод Библии, саранча на Ближнем Востоке

Maria Bugajska, dr
ORCID: 0000-0001-7031-0950
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk
e-mail: mbugajska85@poczta.fm

Maria Bugajska, Phd
Institute of Polish Language
Polish Academy of Sciences